

Gränsernas föreställningsvärld

Annika Lindberg

Gränser är en mänsklig konstruktion. Där gränser dras, ingriper de i och förändrar relationen mellan människor, samhällen och natur genom att separera, organisera, och klassificera. De gör landskap till territorier och privat egendom som kan kontrolleras, exploateras, eller militariserar i syfte att förhindra oönskad rörlighet över gränserna; men de förbinder också platser och samhällen på nya sätt.

Bilden föreställer 'Border Door' som uppfördes på den amerikansk-mexikanska gränser 1988 av konstnären Richard Lou. Lou växte upp i Tijuana, i gränslandet mellan USA och Mexiko, och med sitt konstverk gestaltade han inte bara gränsens exkluderande funktion, utan också dess föränderliga och fiktiva karaktär.

Gränser existerar inte bara i form av territoriella avgränsningar, de skapar också åtskillnader mellan människor inom ett territorium: mellan dem som har tillgång till rättigheter, såsom rörelsefrihet, politiskt deltagande, välfärd, och ett värdigt liv; och vem som ska uteslutas från detta med alla till buds stående medel. Gränser är uttryck för en politisk föreställningsvärld som byggts omkring en åtskillnad mellan vilka liv som är värda att beskyddas, och vilka som kan tillåtas dö. Låt mig illustrera detta med ett par exempel från Danmark, ett land där gränser kommit att bli centrala i det politiska samtalet.

Var finner vi Danmarks gränser? Några av oss identifierar dem i landets exceptionellt strama migrationspolitik, där politiker i snart ett decennium tänjt på människorättskonventionerna för att göra det så svårt som möjligt för 'oönskade' grupper av människor att migrera till Danmark. Andra kanske tänker på dess ghettolagar, som drastiskt begränsar rättigheterna för minoritiserade och fattiga medborgare; och som tydligt visar hur gränserna drabbar oss – medborgare som icke-medborgare – olika, beroende på bland annat klassbakgrund och rasifierad position.

Jag vill dock ge två exempel på gränskontroller som just visar på olika politiska uppfattningar om vad olika liv är värda. Vi ska vända blicken till ett par av Danmarks så kallade yttre gränskontroller. År 2015, när Danmark liksom andra länder såg en ökning i antalet människor som sökte sig till landet för att ansöka om asyl, köpte regeringen i hemlighet

taggtrådsstängsel, som skulle användas för att upprätta ett stängsel mot Tyskland om den så kallade flyktingkrisen fortsatte eskalera. Stängslet var av typen concertina – samma som används i det ökända Guantánamolägre – och har blivit starkt kritiserat av människorättsorganisationer för de allvarliga och ibland dödliga skador det åsamkat de människor som försöker ta sig över det. Danmark fick aldrig användning för taggtråden på hemmaplan, men några år senare, år 2021, när det rapporterades om ett ökande antal människor som försökte nå Europa genom Belarus skogar, exporterade den danska regeringen i stället 15 kilometer av denna taggtråd till Litauen för att hjälpa landet förhindra människor att komma in i Europa för att söka asyl.

Detta betydde inte att den dansk-tyska gränsen förblev orörd, för vid denna tid hade den danska regeringen redan låtit börja konstruera ett 70 kilometer långt stängsel för att förhindra en annan oönskad gränsöverskridande migration: nämligen den av vildsvin. Vildsvinen ansågs utgöra ett hot mot de danska grisarna; och trots att miljöorganisationer varnade för att stängslet inte skulle lyckas hindra vildsvin men däremot skada andra djur, så som hjortar, uttrar, rävar, och grävlingar, fortgick projektet (som svar på kritiken gjorde man dock små hål för smådjur i stängslet). I jämförelse med det stängsel den danska regeringen köpt in för att begränsa människors rörelsefrihet, framstår dock det 1,5 meter höga vildsvinsstängslet som humant. Och det är detta som gör att jag uppehåller mig vid dessa till synes orelaterade gränsprojekt: för att de illustrerar hur olika gränspraktiker reflekterar hur olika liv värderas, och stater skyldighet att beskydda dem.

Till sist handlar gränser om föreställningar om gränsen för mänskligheten: för vems liv som anses värt att beskydda och försvaras och vem som kan offras. Men som Richard Lous dörr visar, kan gränser också omformas till portaler. När Lou installerat sin gränsdörr, hängde han 134 nycklar på den mexikanska sidan. Dessa nycklar, och ett hundratal andra som han delade ut det område där han växt upp i Tijuana, var en inbjudan till dem vars rörelsefrihet begränsas av stängsel, taggtråd, och andra dödliga gränsteknologier, att passera gränsen

'med värdighet'. Därmed visade Lous konstverk hur gränsens betydelse kan ändras – och bli en portal till en annan föreställningsvärld.

annika.lindberg@gu.se

Lästips:

Anzaldúa, G. 1999. *Borderlands/La frontera: the new mestiza*. San Francisco, CA: Aunt Lute Books.

Khosravi, S. (2019). What do we see if we look at the border from the other side? *Social Anthropology*, 27(3), 409–424.

Latorre, G. (2012). Border Consciousness and Artist Aesthetics: Richard Lou's Performance and Multimedia Artwork. *American Studies Journal*, 57.

Etnisk nationalism och nostalgi: retoriska redskap och politiska inramningar.

Gabriella Elgenius

Min presentation på Vetenskapsfestivalen i Göteborg om Europas gränser tog sin utgångspunkt i den politiska inramningen av etnisk nationalism och nostalgi som karaktäriserar nationalistiska och populistiska partier (den så kallade radikala högern) och för ett resonemang om implikationer av denna inramning (lästips Elgenius och Rydgren).

Den etniska nationalismen betonar en gemensam historia och en identitet som bygger på homogenitet och likhet. Nationen framställs också som en gemenskap trots att den ofta är både exkluderande och hierarkisk. Den etniska nationalismens anspråk att nationell identitet grundar sig på likhet är ofta överdriven och kopplad till politiska ambitioner såväl som privilegier. Förespråkare gör anspråk på en samhörighet och tillhörighet sammanhållen av ett gemensamt språk, historia, kultur och religion. Föreställningen om det gemensamma ursprunget och en gemensam etnisk identitet håller sällan i opartisk granskning och uttrycker ett politiskt ideal snarare än en realitet som inte stämmer med den komplexa verkligheten. Nationell identitet framställs ofta som enande men är alltså också splittrande.

Att människor inte är eniga syns förstås genom en rad konfliktlinjer runt vilket det politiska landskapet förhåller sig orienterade runt klassiska konflikter om ekonomi men även värderingar och attityder. Ser vi till socioekonomiska förutsättningar finns också en rad skillnader mellan exempelvis norr och söder, landsbygd och stad, kvinnor och män, och över tid (lästips nedan Elgenius och Wennerhag). Trots detta betonar diskursen om nationen, dvs sätten på vilka vi talar och tänker om nationen, likhet och enighet. Så vi kan säga att det är

diskursen om nationen som homogeniserar heterogena populationer dvs gör dessa till grupper genom att tillskriva dem en nationell identitet. Diskursen och retoriken om nationen är analytiskt betydelsefulla och stöder påståenden om enhet, homogenitet och solidaritet. Den nationella historien identifieras inte sällan med hjälp av nationella symboler och minnesvärda händelser, ofta begränsade till utvalda historiska perioder, och bidrar till att nationen uppfattas i singular dvs som en nation, ett samhälle och en identitet (lästips nedan Elgenius om nationella symboler och nationaldagar).

I sammanhanget är nostalgi eller nationalistisk nostalgi av stor betydelse. Nostalgi kan i stora drag beskrivas som en längtan eller en idealisering av det förflutna. Att blicka tillbaka kan vara ett sätt att orientera sig i en tid av snabba förändringar och osäkra förhållande under krig, inflation, förändringar på arbetsmarknaden, ökade ekonomiska klyftor, globalisering och digitalisering. Att titta tillbaka i en föränderlig värld kan skapa en känsla av säkerhet.

Nationalistisk nostalgi fyller en mycket viktig roll även som ett politiskt redskap eftersom den används retoriskt och den ogynnsamma jämförelsen mellan dåtid och nutid. Nostalgisk retorik används av partier till både höger och vänster, men innehållet är kopplat till politiska preferenser och inte till nostalgi i sig, och har blivit central för nationalistiska och populistiska partiers retorik. Kända exempel inkluderar Trumps kampanj "Make America Great Again" eller Brexit-förespråkarnas "Ta tillbaka kontrollen", men även Erdogans kärlek för det Osmanska riket, Modis uppmaning till "Hinduernas väckelse" eller Putins aggressiva program för att återskapa tidigare ryska eller sovjetiska imperier.

Nostalgi blir således ett retoriskt verktyg för nationalistiska och populistiska partier som ramar in problem och lösningar. Det som kännetecknar den nationalistiska nostalgin förutom referenser till den etniska nationalismen och "att det var bättre förr" är referenser till en gyllene tidsålder när allt var bättre. Samtidigt finns det även en tanke om att samhället har blivit sämre och att något viktigt har gått förlorat (lästips nedan Elgenius och Rydgren 2022).

Vad är det då som gått förlorat? Det kan handla om identitet, möjligheter på arbetsmarknaden, säkerhet, trygghet eller välfärd. Nostalgins fokus skiftar beroende på land,

parti och politisk inriktning. För dagens nationalistiska och populistiska politiska partier hänger nostalgin samman med idén om nationens dekadens och förfall på grund av invandring. Dessa anspråk följs åt av en uppmaning till omedelbar handling för att undvika en katastrof.

För Sveriges radikala höger, Sverigedemokraterna, framställs tiden under folkhemmets uppbyggnad som ett ideal, en tid på lite avstånd utifrån vilken det är möjligt att konstruera en föreställning om folket och dess rättigheter i förhållande till välfärdsbyggandet. Den nostalgiska bild som målas upp handlar om en svunnen tid då Sverige hade en homogen befolkning och detta förstås som positivt. Forskningen visar att idén om den homogena befolkningen står i centrum för nationalistiska och populistiska partier samt att denna knyts till idén om att medlemskapet "förtjänas". Nostalg och etnisk nationalism blir därför exkluderande och polariserande och anklagar migranter och många svenska medborgare med en migrations historia för att de skulle utgöra ett hot mot majoritetskulturen, ta resurser från välfärdsstaten, hota "svenska värderingar" eller begå brott (lästips nedan Elgenius och Rydgren 2019).

Den etniska nationalismen och den nationalistiska nostalgin bidrar alltså till att rama in en politisk retorik som bygger på att identifiera problem. Inramningen är anklagande i sin natur och framställer nationen (och likheten) som hotad. Den nostalgiska retoriken är inte bara missvisande utan erbjuder en enklare problemformulering i stället för att adressera samhällsproblem som socioekonomiska ojämlikheter och osäkerheter vilket medför att retoriken framställer konflikter mellan "svenskar och invandrare" i stället för att se att de utspelas mellan olika sociala klasser. Retoriken bidrar härmed till att grindvakta nationen. En liknande retorisk inramning – som definierar problem – återfinns även i Tidöavtalet som publicerades 2022.

gabriella.elgenius@gu.se

Lästips:

Elgenius, G. and Rydgren, J., (2022), Nationalism and the Politics of Nostalgia. Sociological Forum. <https://doi.org/10.1111/socf.12836>

Elgenius, G. and Rydgren, J., (2019) Frames of nostalgia and belonging: the resurgence of ethno-nationalism in Sweden, *European Societies*, 21:4, 583-602, DOI: 10.1080/14616696.2018.1494297

Elgenius, G., and Wennerhag, M., (2018). The changing political landscape of Sweden: Political cleavages, actors and processes. *Sociologisk Forskning*, 55(2-3), 139–154. <https://doi.org/10.37062/sf.55.18187>

Elgenius, G., (2011). *Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood*, Basingstoke: Palgrave.

Nationalism och rasifiering. Sociologipodden Håkan Thörn och Åsa Wettergren intervjuar Gabriella Elgenius

<https://open.spotify.com/episode/1zgpDXRR57VeFbrBYalGPI?si=03eae0c78c8946ce>

Antropocen och planetärt tänkande

Björn Billing

Ända sedan de första bemannade ballongfärderna på 1780-talet har människor fascinerats av överblicken från hög höjd. Ögonvittnesskildringar och fotografier från flygplan, raketer och satelliter har bokstavligen gett nya perspektiv på världen. Vid utzoomning händer någonting med våra gränser, såväl de gränser vi kan uppfatta med fötterna på jorden som de mer abstrakta gränser som linjerna på en karta utgör. Somliga gränser försvinner, andra mönster kan uppstå. Inte minst framträder människans storskaliga konstruktioner och det djupa avtryck på planetens ekosystem som den moderna, högteknologiska exploateringen av naturen har medfört.

Zoomar man ut tillräckligt långt blir det möjligt att betrakta hela jorden. Som en enhet. Men vad för slags enhet? Fotografiet Blue Marble från 1972 öppnade för tolkningar och stimulerade till reflektion. Vårt hem i universum. En blå juvel mot oändlighetens svarta sammet, vacker men också skör. I FN:s miljörapport Our Common Future (1987) hävdas att detta fotografi haft lika stor betydelse för vår världsbild som den kopernikanska revolutionen hade i modernitetens begynnelse.

Blue Marble är ingen isolerad bild. Vid 1970-talets början sattes ofta frågor om gränser i relation till det planetära perspektivet. FN genomförde sin första konferens om människa och

miljö 1972 under parollen "Only One Earth", och samma år publicerade Romklubben den omdiskuterade skriften *The Limits of Growth*. Dessa bilder, dokument och aktioner ingår i vad miljöhistorikern Sverker Sörlin har kallat produktionen av det planetära, en vetenskaplig och kulturell process som vid sekelskiftet kulminerar i begreppet antropocen.

Ordet är ursprungligen en geologisk term som betecknar en ny epok i jordens ofantliga utvecklingshistoria: människans epok. Teorin gör gällande att mänsklighetens aktiviteter sammantagna nu utgör en starkare transformativ kraft på jordskorpan, biosfären och atmosfären än naturens egna skeenden.

Att på detta sätt skriva samman planeten och människan är nu inte bara en fråga för geologer och andra naturvetare. Det gör någonting med tänkandet. Antropocen suddar ut gränsen mellan natur och kultur, mellan människans snäva tidsramar och jordens djupa kronologi. Vissa tänkare menar att vi därmed måste revidera de mest grundläggande premisserna för vår (västerländska) förståelse av oss själva och av vår omvärld. En geologisk vändning i tänkandet. Det planetära perspektivet kastar nytt ljus över geopolitiska storheter som Nord och Syd, Öst och Väst, och kan enligt somliga utmana den eurocentriska uppfattningen om ett produktivt och dynamiskt Europa gentemot vilket omvärlden utgör en passiv och trög mottagare av impulser.

Istället för gamla territoriella gränser aktualiseras andra, såsom "planetary boundaries". Till dessa gränser hör värden för atmosfärens koldioxidhalt, biologisk mångfald, havsförsurning och global uppvärmning. Nyckelordet här är just global – det kan inte finnas någon regional antropocen, ingen europeisk antropocen.

Flera forskare och debattörer har uppfattat antropocen som en uppfordring att skala upp miljöfrågorna. Men andra ställer sig kritiska till den radikala utzoomningens praktiska konsekvenser. "Adjektivet 'planetär' benämner ett problem på ett sätt som gör att det inte kan lösas", skriver poeten och aktivisten Wendell Berry: "Korrekt beskrivna så är alla miljöproblem små och personliga."

Produktionen av det planetära vilar på avancerad teknologi såsom satellitbilder och digital hantering av stora mängder information, så kallad "big data". Utzoomning har möjliggjort antropocenbegreppet men har också medfört andra effekter, vissa lika oväntade som positiva.

I det kalla krigets slutskede visade satellitbilder påtaglig grönska längs gränsen mellan västra och östra Europa. Eftersom dessa militariserade zoner varit i stort sett förbjudna att vistas i så har landområdena blivit en fristad för flora och fauna. Omedelbart efter Östblockets fall påbörjades ett arbete att tillvarata dessa biologiskt rika områden, för naturvård, friluftsliv och andra aktiviteter. Projektet bär namnet European Green Belt.

I detta projekt hanteras inte gräns som en imaginär skiljelinje mellan territorier utan som ett fysiskt rum. Ett annat slags landområde uppstår än det vi vanligtvis förknippar med en nation: en lång, utsträckt korridor utan centrum. Symboliken har varit viktig i projektet. Man vill låta gränsen tjäna som förbindelse istället för som barriär. Ett gränsland för att överskrida gränser – en manifestation för europeisk samverkan i kontrast till forna dagars konflikt och rivalitet.

European Green Belt ska inte bara vara ett naturreservat. Lämningarna från det kalla kriget bevaras i vad som blir på en och samma gång ett naturvårdsområde och ett politiskt minnesprojekt. Med tiden kommer murarna, vaktornen, bunkrarna och vägarna för stridsvagnar att erodera och täckas av växtlighet. Kanske kommer en framtida geolog som studerar antropocen att kunna avläsa tecknen.

Bjorn.billing@lir.gu.se

Lästips:

Eckert, Astrid M. and Šimková, Pavla, "Transcending the Cold War: Borders, Nature, and the European Green Belt Conservation Project along the Former Iron Curtain", in Wöbse, Anna-Katharina and Kupper, Patrick (red.), *Greening Europe: Environmental Protection in the Long Twentieth Century* (Berlin: Walter de Gruyter, 2021), pp. 129–154.

Lewis, Simon L. and Maslin, Mark A., *The Human Planet: How We Created the Anthropocene* (London: Penguin Books, 2018).

Merchant, Carolyn, *The Anthropocene & the Humanities: From Climate Change to a New Age of Sustainability* (New Haven and London: Yale University Press, 2020).

Sörlin, Sverker, *Antropocen: En essä om människans tidsålder* (Stockholm: Svante Weyler förlag, 2018).

Tjockare än vatten? Familj och nation i samtida tyskspråkig litteratur

Linda Karlsson Hammarfelt

De frågor kring (rörelser över) gränser, nationalism och antropocen som tas upp ovan spelar en betydande roll även i skönlitteraturen. I nutida tyskspråkig litteratur tematiseras och problematiseras nationalstaten och dess gränser i en rad familjeromaner, såsom exempelvis Kim de l'Horizons *Blutbuch* (= *Blodbok*, orig. 2022, finns ännu ej i sv. övers.) och Sascha Marianna Salzmanns *Außer sich* (*Utom sig*, orig. 2017, sv. 2019). Här skildras familjehistorier som sträcker sig över kulturella och geografiska gränser och samtidigt kopplas frågan om vem och vad som räknas som familj samman med reflexioner kring nationalstaten och dess gränser. Kopplingen mellan familj och nation är central redan i tidiga försök att definiera vad ett folk eller en nation är. Den reflekteras också i vårt språkbruk när vi talar om exempelvis modersmål eller fädernesland. Båda begreppen associeras med ursprung, arv, omsorg, lojalitet och ansvar, och bygger på gränsdragningar gentemot något yttre.

De olika romanerna framställer och reflekterar familj på olika sätt, men några mer allmänna tendenser är tydliga: I den ström av familjeromaner som vi ser just nu betraktas familjen inte enbart som en gemenskap som helt enkelt 'är' och hålls samman av 'blodsband', gener och heterosexuella kärleksrelationer. I stället betonar dessa texter i hur upplevelsen av samhörighet skapas och upprätthålls genom omsorg och handlingar. Ofta förekommer tankar om hur traditionella sätt att framställa släktskap – exempelvis i formen av ett 'stamträd' – förstärker och bekräftar vissa typer av släktband och upplevelser av samhörighet medan andra negligeras och osynliggörs. Och när de centrala figurerna försöker följa släktspåren bakåt för att förstå sitt ursprung, pekar släktlinjerna inte sällan åt olika håll, så att det blir omöjligt att identifiera ett 'rent' ursprung och den egna släkthistorien i stället framstår som en brokig historia, präglad av en rad olika influenser.

Att denna typ av familjeskildringar även kan förstås som ett utforskande och problematiserande av den 'föreställda gemenskapen' nation och nationalism blir tydligt bland annat i romanen *Etüden im Schnee* (En isbjörns memoarer, orig. 2011, sv. 2019). Denna familjeroman av den japansk-tyska författaren Yoko Tawada har översatts till svenska av Jan Erik Bornlid. Här berättas den världsberömda isbjörnen Knuts familjehistoria i tre

generationer. I romanen framställs isbjörnar som ett slags migranter som traditionellt sett har korsat landsgränser lite hur de vill:

”Den nationella identiteten har ju alltid varit främmande för isbjörnar. Hos dem var det vanligt att bli gravid på Grönland, föda barn i Kanada och uppfostra dem i Sovjetunionen. De ägde ingen statstillhörighet, inga pass. De gick aldrig i exil, korsade gränser utan att ordna några tillstånd åt sig.”

Även Tawadas skildring av Knuts familjehistoria sträcker sig över geografiska och territoriella gränser, den utspelar sig i både Sovjetunionen, Kanada, DDR och slutligen på Berlins Zoo, där Knut föds 2006 och snabbt blir en internationell superstjärna. Även om biologiskt släktskap är stommen för berättandet i romanen, så skuggas det av andra relationer som framstår som mer centrala för huvudfigurerna och alla tre isbjörnarna utvecklar nära relationer till människor. Detta gäller inte minst för Knut, som efter att ha förskjutits av sin biologiska mamma Tosca tas om hand av en manlig djurskötare, som Knut i romanen betraktar som sin mamma.

Genom att både en biologisk släktlinje och en rad andra relationer skildras i romanen så kommer olika föreställningar om vem och vad som är familj att stötas och blötas med varandra. Reflexioner kring bland annat intimitet, omsorg, arv, adoptionsakter och härkomst är återkommande även i andra samtida familjeromaner, och ofta framställs andra relationer och former av omsorg som avgörande än biologiskt släktskap. Inte sällan sträcker sig upplevelsen av släktskap och samhörighet över artsgränser, som i fallet med Knut och hans upplevda ’mamma’, djurskötaren Mattias. Samma sak gäller för Tosca, vars förskjutning av sonen i romanen tolkas som ett medvetet val att fokusera på skrivandet om en mänsklig väninna, rovdjursdressören Barbara:

”Jag lämnade Knut i ett annat djurs vård. Det kändes inte lätt men jag hade på grund av mitt skrivande ingen tid för honom. Dessutom skulle han bli en historisk storhet. Bröderna som grundade det romerska riket diades av modersmjölken från ett annat däggdjur. [...] Knut växte upp till en beaktansvärd aktivist som engagerade sig för det globala miljöskyddet. [...] Men allt det är hans historia. Jag tänker inte berätta om min sons liv som om hans liv var min förtjänst. [...] Min uppgift består istället i att berätta om min väninna Barbaras storartade liv, som annars skulle ha försvunnit i Knuts skugga för länge sedan.”

Referensen till Romulus och Remus i den citerade passagen belyser frågan om släktskap och omsorg över artsgränser, men påminner också om en grundandemyt som till skillnad från nationalistiska härkomstnarrativ inte föreställer sig ursprung som något ’rent’ och oblandat. Citatet lyfter även frågan om skrivande och släktskap: Vem och vad får ta plats i våra berättelser om gemenskap och samhörighet? Och i förlängningen: Hur tänker vi oss de sammanhang vi är en del av och bär ett medansvar för?

Just frågan om var gränsen går för gemenskap och ansvar har etiska implikationer. Det är inte en slump att flera aktuella familjeromaner lyfter fram en annan vätska än blod som det materiella ’kitt’ som binder levande varelser till varandra: Både i Tawadas roman och hos exempelvis Kim de l’Horizon ställs föreställningen om ’blodsband’ mot ett betonande av människans släktskap med både mänskliga och icke-mänskliga varelser genom det vatten

som cirkulerar genom alla levande kroppar. I boken *Bodies of Water* beskriver kulturvetaren Astrida Neimaris just människans delaktighet i det hydrologiska kretsloppet som en möjlighet 'to relate differently', dvs. att relatera, knyta an annorlunda, till både andra varelser och till vår tids stora frågor. Den samtida litteraturen öppnar således – genom exempelvis skildringen av en isbjörns släkthistoria – för möjligheten att tänka sig både familjen och de större gemenskaper som människan är en del av på nya sätt och ifrågasätta invanda gränsdragningar.

linda.karlsson.hammarfelt@sprak.gu.se

Lästips:

von Braun, Christina (2018). *Blutsbande. Verwandtschaft als Kulturgeschichte*. Berlin: Aufbau Verlag.

de l'Horizon, Kim (2022). *Blutbuch*. Köln: DuMont Buchverlag.

Neimaris, Astrida (2017). *Bodies of Water. Posthuman Feminist Phenomenology*. London/New York m.fl. Bloomsbury academic.

Salzmann, Sascha Marianna (2019). *Utom sig*. Stockholm: Weyler förlag.

Tawada, Yoko (2019). *En isbjörns memoarer*. Stockholm: Bokförlaget tranan.